

ISSN 0350–185x, LXIX (2013)

UDK: 811.162.3'36

ID: 199262988

DOI: 10.2298/JFI1369075P

Примљено: 1. марта 2013.

Прихваћено: 5. марта 2013.

Оригинални научни рад

JARMILA PANEVOVÁ*

Karlova univerzita v Praze

Matematicko-fyzikální fakulta

Ústav formální a aplikované lingvistiky

SLOVNÍKOVÁ INFORMACE A JEJÍ POUŽITÍ V GRAMATICE (NA PŘÍKLADU ČESKÉHO SLOVESA)**

Na dílčích jevech spojených s morfologií a syntaxí českého slovesa se ilustrují požadavky gramatického komponentu popisu na slovníkovou informaci. Vychází se z rámce Funkčního generativního popisu a pojetí valence a valenčního rámce v něm prezentovaných. Demonstrují se systémové příčiny povrchového vypouštění obligatorních valenčních členů, kompatibilita slovesa a modalita na něm závislých obsahových klauzích, účast slovesa na lexikálně-sémantických konverzích, vztah valence a syntaktické reciprocit. Do morfologického systému českého slovesa se včleňují vedle pasiva také další gramatické diateze (rezultativní, recipientní, dispoziční, deagentizační) a popisují se jejich morfologické a syntaktické vlastnosti. Do lexikálního komponentu je třeba zavést příslušné indexy rozčleněné do slovníkových zón, jimiž se vyjadřují omezení na tvorbu příslušné kategorie nebo naopak požadavky na přítomnost jistých rysů u slovesa nebo v jeho užití (koreference aktantů, přítomnost jistého typu adverbii, zevšeobecnění aktantu apod.). Souhra mezi slovníkovými údaji a požadavky na uplatnění gramatických pravidel je exemplifikována příklady rezultativní a recipientní podoby vybraných sloves.

Klíčová slova: Slovník, gramatika, valence, valenční rámec, modalita, koreference, diateze pasivní, rezultativní, recipientní, dispoziční.

1. Úvod

Současné lingvistické modely jsou stavěny na dělbě práce mezi základní složky jazykového popisu: slovník a gramatiku. Jednotlivé mo-

---

*panevova@ufal.mff.cuni.cz

** Vznik statí byl podpořen projektem GA ČR P406/10/0875. Bylo využito jazykových zdrojů vyvinutých v rámci projektu LINDAT-Clarín (MŠMT ČR LM2010013).

Tato stať je příspěvkem autorky, který bude prezentován v tematickém bloku „Gramatika ve slovníku a slovník v gramatice“ na XV. kongresu slavistů v Minsku.

dely se pochopitelně liší v tom, v kterém z nich leží jejich těžiště. Pro Bloomfielda (BLOOMFIELD 1933) hraje hlavní roli gramatika, slovník má pouze pomocnou úlohu. Také v první fázi vývoje generativní gramatiky v Chomského přístupu (CHOMSKY 1957) převládá komponent gramatiky, teprve později (CHOMSKY 1970) stojí lexikalistický přístup proti přístupům nelexikalistickým. Centrální role slovníku je základem modelu 'smysl – text' (viz např. (APRESJAN, BOGUSLAVSKIJ ad. 2010; MEL'ČUK 1988: 8; MEL'ČUK 2012: 13)). Také modely „tree adjoining grammar“ (ABEILLÉ, RAMBOW 2000) a HPSG model (POLLARD, SAG 1994) jsou silně lexikalizované.

Funkční generativní popis (dále FGP), viz (SGALL 1967; SGALL, HAJIČOVÁ ad. 1986) byl od počátku zaměřen především na gramatický komponent, s jeho vývojem se však postupně vyjasňovala nepostradatelná úloha lexikonu. Impulsem pro studium výstavby lexikálního hesla bylo studium valence, vlastností valenčních doplnění, gramatická koreference mezi členy valenčního rámce, poté pak rozšířené pojetí morfologického významosloví (zejména u slovesa). Stranou výzkumu zůstává popis významu lexikální jednotky, protože pro něj nebyl vyvinut dostatečně formalizovaný metajazyk. Lexikální jednotky jsou proto v našem rozboru reprezentovány „povrchovou“ podobou lexému (případně doprovázeného číslem naznačujícím, že je popisován jeden z významů víceznačné lexikální jednotky).

V odd. 2 – 8 představujeme některé typy požadavků na informaci ve slovníkovém hesle, která je vyžadována gramatickým komponentem (jeho morfologickou a syntaktickou složkou). Nenavrhujeme zde celkové uspořádání všech slovníkových informací; v každém oddíle pracujeme jen s těmi údaji, které jsou pro výklad souvislostí gramatiky a slovníku v tom kterém bodě potřebné. Pro celkovou konstrukci slovníkového hesla bude třeba navrhnout odpovídající slovníkové zóny. O 6 slovníkových zónách se mluví i v modelu 'smysl – text' a jeho aplikacích (APRESJAN, BOGUSLAVSKIJ ad. 1989: 237n.), kde jsou však už do detailů rozpracované.

2. Valence sloves

Slovesné slovníkové heslo obsahuje valenční rámec v podobě názvů valenčních členů a jejich formální (morfologické) podoby.¹ Do valenčního rámce (dále VR) vstupují doplnění slovesa klasifikovaná jako ak-

---

¹ Viz (LOPATKOVÁ, ŽABOKRTSKÝ ad., 2008). Tento slovník je nyní dostupný na adrese <http://ufal.mff.cuni.cz/vallex/>. Odchyly od našeho pojetí zde najde čtenář v úvodu VALLEXu. Pokud je zde použito sloveso, které má ve VALLEXu vlastní heslo,

tanty (ACTor, PATient, ADDResát, ORIGo, EFFekt) a ta volná doplnění, která jsou pro daný slovesný význam určena jako obligatorní (kritéria třídění viz (PANEVOVÁ 1974-75), úplný seznam možných doplnění slovesa viz (MIKULOVÁ, BÉMOVÁ ad. 2005)). Aktanty jsou dále tříděny na obligatorní a fakultativní; tento rys je vyznačen ve slovníkovém hesle jako index příslušného aktantu. Totožné slovesné lexémy s odlišnou valencí se liší i svým významem (odrážejícím se zde v případě potřeby číslicí za lemmatem).

Do slovníku je třeba doplnit další doplňující rysy spojené s valencí a vlastnostmi valenčních členů, zejména pak:

(A) povrchovou vypustitelnost valenčního doplnění, aniž je slovesná konstrukce negramatická a aniž je aktuální elipsou (*přijet – ACT (Nom), DIR3_{omit}*)²

(B) odlišnost ve valenčním chování členů čistě vidové dvojice (*kre-slit/nakreslit-1 – ACT (Nom), PAT^(opt-impl) (Akuz)*)³

(C) lexikalizace některých slovesných významů ovlivňující valenci: *pít/vypít-1 ACT (Nom), PAT (Akuz)*- příklad: *Vypijte sklenici vody nalačno!*;

pít-3-impl tantum (= alkohol, být alkoholik) ACT (Nom)-příklad: *Je-ho otec hodně pije;*

zavěšovat/zavěsit-1 ACT (Nom), PAT (Akuz) – příklad: *Pavel zavě-sil/zavěšoval lampu;*

zavěsit-2 (= sluchátko) ACT (Nom), PAT^{opt} (Akuz) – příklad: *(Když vstoupil otec,) Pavel rychle zavěsil;*

(D) možnost zevšeobecnění aktantu: *prodávat-1 ACT (Nom), PAT^{GEN} (Akuz), ADDR^{GEN} (Dat)*- příklad *Otec.ACT prodává domek.PAT souse-dům.ADDR; Táňa prodává u Bati. (obvyklé zboží)(zákazníkům).*⁴

odpovídá pořadová číslice vypovídající o jeho významu ve VALLEXu; tam je uvedena i lexikální charakteristika. V jiných případech zavádí číslici vztahující se k významu autorka stati.

² Dolní index “omit” označuje možnost povrchového vypuštění valenčního doplnění. Horní index “opt” je užíván pro fakultativní člen valenčního rámce; horní index GEN označuje možnost zevšeobecnění aktantu (s výjimkou ACT, o něm viz odd. 7.5).

³ Valence je pokládána za vlastnost lexikální jednotky jako celku. Valenční omezení nebo její vázanost na určitý tvar slova není jev běžný: objevuje se u členů některých vidových dvojic, u adjektiv se objevuje valenční pozice u komparativu, o vlivu aktuálnosti děje na interpretaci povrchově nevyjádřených pozic viz i pozn. 4. Ve slovníkovém zápisu je vázanost valenčního rysu na tvar vyznačena jako součást horního indexu. Rysy takto neoznačené jsou platné pro všechny tvary lexému.

⁴ Viz též poznámku 3: U aktuálního užití nelze rys GEN (zevšeobecnění) použít (*Co Táňa právě dělá? *Prodává*). Jiná situace je u rozdílu aktuálního a neaktuálního

3. Valence slovesa a modalita závislé (obsahové) klauze

Některé valenční členy slovesa (PAT, EFF, ACT) mohou být vyjádřeny závislou klauzí, která má povahu klauze obsahové. V notaci slovníku VALLEX (LOPATKOVÁ ad. 2008) je tato možnost zapisována jako dolní index valenčního členu „*cont*“, v naší pracovní notaci je mezi formami vyjadřujícími aktant v povrchové podobě zapsán jako *Clause*. Použití formálních prostředků připojení těchto *cont-klauzí* je velmi různorodé, je však spojeno jak se sémantickými vlastnostmi řídicího slovesa, tak s modalitou závislé klauze. Tyto souvislosti ilustrujeme příklady (i) – (iii):

- (i) Pavel oznámil, že přijede v sobotu.
- (ii) Pavel se ptal, zda/kdy/kam matka přijede.
- (iii) Pavel požadoval, aby ch přijela v sobotu.

Příklady (i) – (iii) jsou ovšem transparentní z hlediska sémantiky řídicího slovesa a jeho kompatibility s valenčním doplněním po řadě s oznamovací, tázací a rozkazovací/ práci klauzí. Podrobná analýza sloves řídicích obsahovou klauzí ukazuje, že obecně není situace takto průzračná; je však zřejmé, že rys kompatibility řídicího slovesa s modalitou závislé klauze musí být součástí slovníkové informace. Podle výzkumů uvedených v (KETTNEROVÁ 2008) a na ni navazující analýzy v (ŠEVČÍKOVÁ ms.) je uvedeno třídění sloves (převážně sloves komunikace v širokém slova smyslu) na slovesa vyžadující modalitu indikativní (1), imperativní (2), interogativní (3).⁵ V anotovaném korpusu se vyskytuje překvapivě málo sloves „neutrálních“ spojitelných se všemi typy modalit (viz (1), (2), (3)):

- (1) Dohodli jsme se, že smlouvu neuveřejníme. (PDT 2.0)⁶
- (2) Přijel se s trenérem dohodnout, aby hráče uvolnil na sobotu. (PDT 2.0)
- (3) Musí se dohodnout, komu který klient patří. (PDT 2.0)

užití slovesa *číst*: při neaktuálním užití má generalizovaný EFF interpretaci „čte cokoliv/umí číst“, při aktuálním užití (*Neruš otce, on čte*) generalizovaný EFF znamená „čte něco, co je ke čtení, na konkrétní lexikální hodnotě nezáleží“.

⁵ Tyto číslice jsou součástí formy *Clause* ve VR.

⁶ Příklady pocházející z elektronických korpusů češtiny jsou označeny ustáleným odkazem na příslušný korpus (PDT 2.0 a PCEDT jsou syntakticky anotované korpusy vytvořené v Ústavu formální a aplikované lingvistiky MFF UK v Praze, SYN 2000, 2005, 2006PUB jsou textové a morfológicky označované subkorpusy Českého národního korpusu vytvořené v Ústavu Českého národního korpusu FF UK v Praze.

Mnohem četnější je seznam sloves s jedinou modalitou (zejména pak s indikativní, např. *akceptovat, dodávat, myslet, líčit, popřít, prohlášovat*; s imperativní modalitou se pojí např. *dovolit, doporučit, navrhnout, přinutit, svolit*; s interogativní modalitou jsou doložena např. řídicí slovesa *optat se, posoudit, řešit*).⁷ Spojitelnost slovesa s obsahovou klauzí s určitou modalitou nevede vždy k jednoznačnému výběru spojovacího výrazu,⁸ viz např. pro *divit se* (4), (5), (6), *představit si* (7), (8):

- (4) Není se co divit, že kupci jsou teď opatrní. (PDT 2.0)
- (5) Nedivil bych se, kdyby domácí vyhráli. (PDT 2.0)
- (6) Diví se, když v jejich výrocích vidí antisemitismus. (PDT 2.0)
- (7) Je obtížné si představit, že by rolníci takové celkem příjemné prostředí dobrovolně opouštěli. (PDT 2.0)
- (8) Neumím si představit, jak kluby na žádost asociace přiznají vše špatné, co v minulosti provedly. (PDT 2.0)

Předmětem dalšího výzkumu bude, zda existují významové nuance mezi užitím různých spojek při téže modalitě u stejného řídicího slovesa, nebo zda jde vždy/někdy o synonymii. Výzkum případů konkurence spojky a explicitního modálního slovesa ukázal na další problémy (*Navrhli mu, ať tam jde/že tam má jít.*), viz (KETTNEROVÁ 2008). Ne malým problémem je zachycení rozdílu závislých otázek zjišťovacích a deliberativních (*Ještě nepotvrdil, že přijde/zda přijede.*)

Pro účely této studie vystačíme se závěrem, že formu závislé predikace v roli PAT, EFF, ACT příslušných sloves je třeba doplnit údajem o modalitě závislé klauze (**Clause-ind/imper/inter**).

4. Lexikálně-sémantické diateze (alternace slovesných rámců)

Součástí VR jsou i další informace o jednotlivých jeho členech. K nim patří i účast slovesa srzních sémantických diatezích. Jejich pomocí se sdružují slovesa s velmi blízkým lexikálním významem, v jejichž valenčním chování byly zjištěny systémové korespondence ve strukturaci jejich valenčních polí. Pro češtinu je nejnověji popsala (KETTNEROVÁ 2012), tam je uvedena i bohatá literatura o tomto tématu a argumenty, proč je vhodné tyto systémové vztahy do popisu zahrnout.

⁷ Existují ovšem i slovesa pojící se se dvěma typy modalnosti: *poradit* – ind., imper.; *uvažovat* – ind., inter.

⁸ Necháváme tu stranou variabilitu příslovcí, vztažných a tázacích zájmen jako spojovacích prostředků. Jejich výběr je dán sémanticky a ve slovníkovém zápisu je možné je nahradit proměnnou, která pak nabývá hodnot *kdy/kam/jak/proč* atd. podle požadavků sémantiky.

Jako příklad slovesných dvojic s „vytváření souvýskytu“ uvádí (KETTNEROVÁ 2012: 140n.) sloveso *doplnit-2* s VR *ACT (Nom)*, *PAT_I* (*Akuz*), *DIR3_{II}*, kde aktantu *PAT* (pro účely tohoto výkladu označeného I) odpovídá situační participant „obsah“, doplnění *DIR3* (označeného II) je obsazeno situačním participantem „kontejner“. Toto sloveso „vytváření souvýskytu“ vstupuje do lexikálně-sémantické konverze s příbuzným slovesem *doplnit-1* s VR *ACT (Nom)*, *PAT_{II}* (*Akuz*), *EF-F^{opt}_I* (*Instr*)- příklad: *Řidič doplnil-2 vodu_I do chladiče_{II}/ Řidič doplnil-1 chladič_{II} (vodou_I)*.

Jiný typ lexikálně-sémantického vztahu nazvala (KETTNEROVÁ 2012: 167) typem „Nositel děje – Místo“. Jako příklad mohou sloužit slovesa *šumět* a *těpytit se*:

šumět-1 ACT_I (Nom), *LOC_{II}*

šumět-2 ACT_{II} (Nom), *PAT^{opt}_I (Instr)* – příklad: *V kavárně šuměl-1 tichý hovor/Kavárna šuměla-2 tichým hovorem*.

těpytit se-1 ACT_I (Nom), *LOC_{II}*

těpytit se-2 ACT_{II} (Nom), *PAT^{opt}_I (Instr)* – příklad: *Na keřích se těpytila-1 jinovatka/Keře se těpytily-2 jinovatkou*.

Do jejich slovníkových hesel je třeba údaj o typu konverze doplnit (*conv_souv*, *conv_loc*).

5. Reciproční diateze

Dalším potřebným údajem u členů valenčního rámce je možnost jejich vstupu do recipročního vztahu. Užitím slovesa *libat/políbit-1 VR ACT^{Rcp} (Nom)*, *PAT^{Rcp} (Akuz)* v jeho základním (nerecipročním) rámci vznikne např. věta *Pavel políbil Táňu*.

Užití recipročního rámce (indexu *Rcp*) dá s příslušnou gramatickou přestavbou (viz níže) vznik větě *Pavel a Táňa se políbili* (s interpretací *Pavel políbil Táňu a zároveň Táňa políbila Pavla*). Použití indexu *Rcp* má u této věty tyto syntaktické důsledky:

- (i) valenční pozice *PAT* je zlikvidována,
- (ii) lexém, který ji obsazoval, se přesune do pozice koordinovaného subjektu (*Sb*),
- (iii) vytvoří se reflexivní podoba slovesa (pokud reflexivní částice *se/si* nebyla součástí lexému jako třeba u slovesa *setkat se*),
- (iv) fakultativně může být dodán lexém *vzájemně/navzájem/spolu/jeden-druhý*.⁹

⁹ Tyto lexémy nejsou libovolně zaměnitelné. Studium jejich distribuce a synonymie je zvláštní problém, na kterém se podílí patrně i pragmatika, a zde není předmětem zkoumání.

U slovesa *slíbit-1* s VR ACT^{Rcp} (Nom), PAT (Akuz/Clause₁/Inf), $ADDR^{Rcp}$ (Dat) realizace reciprokalizovaného valenčního rámce může vypadat takto: *Pavel a Táňa si slíbili věrnost.* (= *Pavel slíbil Táně věrnost a zároveň Táňa slíbila Pavlovi věrnost*).

U slovesa *mluvit-1* s VR ACT^{Rcp} (Nom), PAT^{Rcp} (o + Loc), $ADDR^{Rcp}$ (s + Instr) může být operace reciprokalizace užita pro dvojici aktantů (ACT a ADDR) – *Pavel mluvil o politice a (zároveň) Táňa mluvila o politice*, viz (a); ACT a ADDR z této věty mohou být navíc reflexivizovány, viz (b), nebo může být do reciprokalizace zapojen i PAT, viz (c):

- (a) *Pavel^{ACT} a Táňa^{ADDR} spolu mluvili o politice^{PAT}.*
- (b) *Pavel^{ACT} a Táňa^{ADDR} spolu mluvili (každý) o sobě^{PAT} (= Pavel mluvil ssobě (= o Pavlovi) a zároveň Táňa mluvila s Pavlem o sobě (o Táně).)*
- (c) *Pavel^{ACT} a Táňa^{ADDR} spolu mluvili o sobě^{PAT} (navzájem). (= Pavel mluvil s Táňou o Táně a zároveň Táňa mluvila s Pavlem o Pavlovi.)*

Otázky reciprocit (lexikální, gramatické popř. jiné) nejsou samozřejmě tímto stručným oddílem vyčerpány, zabývali jsme se jí podrobněji jinde (PANEVOVÁ 2007; PANEVOVÁ, MIKULOVÁ 2010), k obsáhlosti problematiky viz i (NEDJALKOV, ed. 2007). Zde jsme chtěli jen naznačit, že konstrukci syntakticky reciproční odvozujeme od základního slovesného rámce slovesného protějšku nerecipročního, jehož valenční členy tuto operaci (prostřednictvím indexů *Rcp*) dovolují.

6. Slovesa kontroly

Použití infinitivu v jistých syntaktických pozicích je vázáno na koreferenci mezi některým valenčním členem řídicího slovesa a zapuštěného predikátu ve funkci PAT nebo INTT (Záměru). V generativní gramatice byl pro tento jev zaveden termín kontrola. Ve VR řídicího slovesa je třeba vyznačit člen, který funguje jako „kontrolor“ (dolní index „*c-er*“). Infinitivní konstrukce může být po něm použita (po některých slovesech kontroly obligatorně, po jiných fakultativně), pokud je (potenciální) subjekt (Sb) infinitivu s takto vyznačeným valenčním členem kontroloru totožný (koreferenční). Podrobně se rozbořen českých sloves kontroly zabýváme v (PANEVOVÁ 1996).

Jako sloveso s kontrolou ACT_{c-er} – Sb může sloužit sloveso *odvážit se-1* s VR ACT_{c-er} (Nom), PAT (Inf/Gen/k + Dat)- příklad: *Pavel se odvážil přeplavat bazén.*

Pro ilustraci sloves s typem kontroly ADDR $c\text{-er}$ – Sb použijeme sloveso *doporučit-1* s VR *ACT (Nom)*, *PAT (Akuz/Clause₃/Inf)*, *ADDR c-er (Dat)*- příklad: *Profesor doporučil studentovi číst knihy v originále.*

Sloveso *poslat-2* slouží jako příklad, kdy kontrolorem je jeho PAT; VR slovesa *poslat-2* vypadá takto: *ACT (Nom)*, *PAT c-er (Akuz)*, *INTT (Inf)*- příklad: *Ředitel poslal mluvčího obhajovat koncepci podniku.*

Nuance v chování kontrolovaných infinitivních konstrukcí (i v dalších větných funkcích infinitivu) jsou probrány v (PANEVOVÁ 2011a; PANEVOVÁ 2011b).

7. Gramatické diateze

Pojetí diatezí rozšiřující klasickou opozici aktivum – pasivum o další morfologické významy slovesa (*rezult, disp, recipient*) vyžaduje rozšíření morfologického komponentu o nové členy slovesného paradigmatu.¹⁰ Kategorie rezultativu prostého a posesivního, dispoziční a recipientní diateze pokládáme na jedné straně za dostatečně gramatikalizované, aby navržené zařazení do systému popisu bylo nosné, na druhé straně jsme si vědomi, že jejich produktivita je nižší, než je tomu např. v tvoření i užití opisného pasiva. Avšak ani produktivní opisné pasivum se netvoří bez omezení. Je proto třeba slovníková hesla opatřit indexem (příznakem), že daný typ diateze tvoří. Společnou vlastností gramatických diatezí je, že je lze tvořit jako paradigmatické složené tvary slovesné (zřetelné je to u *rez(ultativu)* a *recipient(ního)* tvaru), ale zároveň vyžadují syntaktickou přestavbu povrchového uspořádání aktantů v porovnání s výchozí konstrukcí aktivní.

7.1 Opisná forma pasiva

I u této paradigmatické slovesné kategorie je třeba se zaměřit na omezení v jeho tvorbě. Omezení mají zčásti povahu formální (nepasivizují se slovesa reflexivní), zčásti sémantickou (nepasivizují se slovesa stavová). Tato forma se pravidelně tvoří od předmětových sloves s akuzativní vazbou, navíc se ovšem tvoří i od sloves s genitivním předmětem (*cíle bylo dosaženo*), popř. i od sloves s jinou předmětovou vazbou (*bylo jim uvěřeno, nebylo ničím hnuto, bylo o tom debatováno*), ale nemožné je např. **bylo o tom přemýšleno, *je s ním bojováno* (viz HAVRÁNEK a JEDLIČKA 1960: 205).

¹⁰ Formální morfologii se zde zabývat nebudeme.

Bude proto účelné index „možnost pasivizace“ (*pas*) do příslušné slovníkové zóny zachytit. Syntaktické důsledky pasivizace jsou dobře známy, probíráme je zde proto velmi stručně: S pasivizací je spojeno odsunutí ACT z pozice povrchového Sb (s možností vyjádřit jej jinou formou: instrumentálem, předložkovou vazbou *od + Gen*, nepravou předložkou *ze strany + Gen*, viz (9), (10), (11)). Do pozice povrchového Sb se dostává předmětové doplnění vyjadřované v aktivním protějšku Akuzativem, v ostatních případech je pasivní věta neosobní.

- (9) Mluvčí německé Strany demokratického socialismu HH byl v pátek odsouzen berlínským zemským soudem. (PDT 2.0)
- (10) Tito lidé byli od zahraničních firem běžně zváni na oběd či večeři do Ženevy. (PDT 2.0)
- (11) Včera bylo o jeho osudu ze strany žalobce rozhodnuto.

7.2 Rezultativní diateze

Za produktivní pokládáme v češtině konstrukce typu *je uvařeno/má uvařeno*, na které upozornili již (MATHESIUS 1925) a (ŠMILAUER 1947). Diskuse o příslušnosti těchto forem ke kategorii času, slovesného rodu nebo vidu ukončil (HAUSENBLAS 1963) postulováním samostatné kategorie výsledného stavu.¹¹

7.2.1 Prosté rezultativum (res1)

Typ *Dnes je zavřeno* (tvořený od přechodných sloves) nazývá (GIGER 2003: 70) objektovým rezultativem.¹² U věty *Okno je otevřeno* jde buď (i) jde o pasivní diatezi (*pas*) se všeobecným konatelem (a možností tuto pozici obsadit – *Okno je otevřeno větrem.*) a s PAT v pozici podmětu, nebo (ii) jde o prostý rezultativ (*res1*), kde PAT v pozici Sb je nositelem stavu. Ve většině případů je sémantický rozdíl (i) a (ii) zanedbatelný, v jistých kontextech však hraje roli (viz (12), (13), méně jasný už je u (14) a (15)):

- (12) Autor zemřel dřív, než bylo jeho stěžejní dílo dokončeno. (*pas*)
- (13) Když byla příprava nové inscenace dokončena (*res1*), herci se začali připravovat na premiéru.
- (14) Dítě jí bylo soudem svěřeno (*pas*) po rozvodu s jugoslávským občanem. (PDT 2.0)

¹¹ Produktivnost této kategorie pro polštinu a kašubštinu prokazují (PISARKOWA 1964) a (NOMACHI 2006).

¹² Gigerovo subjektivé rezultativum (GIGER 2003) typu *Je zamilován* zde pro naše účely necháváme stranou.

- (15) Budoucímu uživateli je uspořádání interiéru ušito (*res1*) přímo na míru. (PDT 2.0)

Z hlediska formální morfologie jsou tvary *res1* totožné s tvary opisného pasiva dokonavých sloves. Z hlediska morfologického významosloví (funkční morfologie) nastávají temporální posuny mezi tvarem a významem (formálně prezentní rezultativ může být výsledkem jak přítomného, tak minulého děje – *vaří/uvařili – je uvařeno*). Možnými omezeními při tvorbě diatezí se zabývá (SKOUMALOVÁ 2001).

7.2.2 Posesivní rezultativ (*res2*)

Posesivní rezultativní diateze je formálně tvořena pomocným slovesem *mít* (*Aux*) a participiem pasivním (*-n/-t part*). Jeho zařazení mezi produktivní slovesné diateze vede k obohacení slovesného paradigmatu o tyto formy. Syntaktické posuny participantů u *res2* se projevují dvěma způsoby: (i) v pozici povrchového Sb zůstává ACT (viz (16), (17)), nebo (ii) do pozice povrchového Sb se přesouvá ADDR, popř. Beneficient (dale BEN) (viz (18), (19)). Mnohé konstrukce s *res2* jsou víceznačné (viz (20)):

- (16) Učitelé budou mít absolvovány kurzy z psychologie vzdělávání a ze vzdělávací filozofie. (PCEDT)
 (17) Snad mám někde založenu kopii toho dopisu. (PCEDT)
 (18) Brazilská vláda oznámila svým producentům, že nebudou mít povoleno vyvážet cukr. (PCEDT)
 (19) Hlavní třídy a náměstí jsem měl v neděli zakázány. (SYN 2000)
 (20) Již jsme mohli mít sklizenu spoustu hektarů. (SYN2006PUB)

Některé doklady věcně vylučují chápání Sb jako ACT (viz (21)), jiné vylučují, že by subjektem mohl být ADDR nebo BEN (viz (22)), jiné jsou víceznačné (viz (20) výše a (23)):

- (21) Pacient měl zasaženy vnitřní orgány. (SYN 2005)
 (22) Ruce měla schovány pod róbou. (SYN 2005)
 (23) K jeho úlevě neměl finančník zablokovan provoz tlačítkem Nerušit. (SYN 2005)

Oba podtypy této konstrukce sémanticky sdílejí fakt, že rezultativní formou se vyjadřuje (posesivní) vztah subjektu k výslednému ději, ať ho Sb vykonal nebo ne. Při rozhodování, zda jde v těchto dvou podtypech o víceznačnost či vágnost, bereme v úvahu, že konatel tam, kde není subjektem, může být nesubjektovou pozicí vyjádřen (viz (24)). Pro syntaktickou strukturu odpovídající vágnosti bychom museli u *res2* zvolit pro Sb takový valenční člen, v němž je obsažena neutralizace mezi ACT a ADDR; taková struktura by ale odporovala požadavkům valence.

Kloníme se proto spíše k chápání *res2* konstrukce jako v obecném případě víceznačné (věta (23) má dva strukturní popisy, (21) a (22) má každá jeden popis, s BEN v pozici Sb u (21), s ACT v pozici subjektu v (22).

(24) Student už má termín zkoušky děkanátem posunut.

Posesivní rezultatív (*res2*) tvoří slovesa přechodná od dokonavých podob sloves. Existují však frazeologizovaná užití od sloves nepředmětových jako *má namířeno/nahnáno/našlápnuto/nakročeno* vyskytující se převážně v podobě neutra sg. (viz (25)).

(25) Litvínov má skvěle našlápnuto. (PDT 2.0)

Schopnost slovesa tvořit *res2* je třeba zachytit u příslušného hesla ve slovníku. Okrajově se tato forma tvoří i od sloves imperfektivních a obovidových, takže je třeba slovníková hesla ošetřit individuálně.¹³

7.3 Recipientní diateze

Přechod mezi *res2* (viz 7.7.2) a recipientní diatezí (*recipient*) není ostrý. Omezení na tvoření této diateze jsou lexikální povahy (třídění českých sloves podílejících se na této diatezi do 4 sémantických skupin nacházíme v (DANEŠ 1985: 33n.)). Strukturní podmínkou pro její užití je přítomnost valenčního členu vyjádřeného Dativem ve VR slovesa (zpravidla je to ADDR, někdy PAT), viz příklady (26), (27), (28).

Protože se domníváme, že jde o částečně gramatikalizovanou konstrukci, je třeba s recipientní diatezí počítat v paradigmatické slovesných tvarů: Jako pomocné sloveso (*Aux*) se používá sloveso *dostat* (někdy mu konkuruje sloveso *mít*, což pak vede k nejasné hranici mezi *res2* a *recipient*, viz (29))¹⁴ a *-n/-t* pasivní participium. Syntaktická přestavba základové konstrukce spočívá v přesunu ADDR (popř. PAT u 2 z Danešových sémantických skupin) do pozice Sb. Ve slovníkovém hesle je třeba schopnost slovesa vstupovat do této diateze zachytit.

(26) Tento most je pojištěn pro případ „ztráty zisku“, aby investor dostal uhrazen únik příjmů v případě přerušení provozu mostu. (PCEDT)

(27) Výrobci nedostanou zapláceno dříve než v březnu, dubnu, nebo dokonce v květnu. (PCEDT)

¹³ Podrobnou korpusovou sondu výskytu těchto forem provedla (NAČEVA-MARVANOVÁ 2010). Podle jejích dat má *res2* od nedokonavých sloves v korpusu SYN 2000 podíl 1,99% na celkovém počtu *res2* v tomto korpusu.

¹⁴ Sloveso *dostat* v analyzované konstrukci ukazuje jednoznačně na recipientní strukturu, sloveso *mít* v těchto kontextech pokládáme za *recipient*, pokud je nahraditelné slovesem *dostat* (jako v (29)), aniž dojde k významovému posunu.

- (28) Když si během té doby s někým povídá nebo si hraje, nedostane vynadáno, nedostane poznámku ani pětku. (SYN 2006PUB)
- (29) V domově budou mít obyvatelé zajištěno nejen stravování, ale i ... (SYN 2006PUB)

7.4 Dispoziční diateze

Typ konstrukce nazývané někdy mediopasivem je v češtině strukturně velmi produktivní. Její použití je vázáno na přítomnost hodnotícího adverbia (*snadno, dobře, lehce/lehko, skvěle, výborně, uspokojivě, obtížně* apod., popř. předložkovými výrazy s podobným významem jako *s potěšením, bez obtíží*). ACT dispozičních konstrukcí je buďto vyjádřen tzv. dativem subjektu, nebo je všeobecný. Predikát má formu reflexivní (viz i 7.5). Lexikální omezení na použití této diateze nebyla zjištěna. Tvoří se i od sloves stavových a nepřechodných, viz (30), (31), (32), (33):

- (30) Ta kniha se na českém trhu dobře prodává.
- (31) Matematika se Pavlovi studuje bez obtíží.
- (32) O tom se nám špatně mluví.
- (33) U nás se mu dobře spí.

7.5 Deagentní diateze

Deagentní diateze (s všeobecným konatelem) je použitelná u sloves, která připouštějí lidského konatele, ale ten je generalizován (zevšeobecněn). Jiná lexikální omezení na tvoření této diateze (nazývané dříve v české tradici reflexivním pasivem) nebyla zjištěna. Sloveso má podobu reflexivní a obsazení pozice ACT je v této struktuře vyloučeno. Do pozice Sb se posouvá PAT (36), popř. ADDR, nebo je konstrukce neosobní (bezpodmětová) (34), (35):

- (34) Sáhlo se tedy k historikům, jimž se měl dialog svěřit. (PDT 2.0)
- (35) V těchto dnech se hovoří o propojení mezi ODS a deníkem Telegraf. (PDT 2.0)
- (36) Návratnost zateplení se počítá na řadu let. (PDT 2.0)

8. Příklady kooperace slovníkových údajů a gramatických pravidel (*pro res2 a recipient*)

V tomto oddíle chceme na vybraných příkladech posesivní rezultativní a recipientní diateze exemplifikovat využití údajů ve slovníkovém hesle pro vytváření příslušných diatezí pomocí syntaktických pravidel: v části (A) jde o vytvoření *res2*, v (B) o vytvoření recipientní diateze:

Část (A) pro sloveso *připravovat/připravit* a jeho použití pro vytvoření posesivního rezultativu (*res2*): *Referent už má připraveny slidy na prezentaci./Pavel už má od matky večeri připravenou.*

Část (B) pro sloveso *nařizovat/nařídít* recipientní diateze pro věty *Pavel dostal nařízeno od majitele bytu do týdne se vystěhovat. Pavel dostal od soudu nařízenou exekuci.*

Pomocí dolních indexů *i* a *j* je naznačeno, kde je zdroj shody pro jednotlivé části analytického přísudku.

(A) VR: *připravovat-2-impf/připravit-2-pf*^{pas, res1, res2} ACT (Nom), PAT (Akuz), EFF^{opt} (*k* + Dat, na + Akuz)

Syntaktická pravidla:

- (i) PRED → *Aux-mít_i* + *-n participium V_j* (*připraveny, připravenou*)
- (ii) ACT → Sb₁ (*referent*)/ Adv (*od* + Gen) (*od matky*)
- (iii) ADDR → ∅ (*pro první variantu věty: VR bez ADDR*)
ADDR → Sb₁ (*Pavel*) (*pro druhou variantu věty*)
- (iv) PAT (N_j – Akuz) → Obj_j (*slidy/večeri*)

(B) VR: *nařizovat-impf/nařídít-pf*^{pas, res1, res2, recipient} ACT (Nom), ADDR_{c-er}(Dat), PAT (Akuz, Inf, Clause₃)

Syntaktická pravidla:

- (i) PRED → *Aux-dostat_i* + *-n participium V-neutrum sg pf* (*nařízeno*) za podmínky (iv)
PRED → *Aux-dostat_i* + *-n participium V_j* (*nařízenou*) za podmínky (v)
- (ii) ACT → Adv (*od* + Gen) (*od majitele bytu/od soudu*)
- (iii) ADDR → Sb₁ (*Pavel*)
- (iv) PAT (Inf) → Obj (Inf)¹⁵ (*vystěhovat*)
PAT (N_j – Akuz) → Obj_j (*exekuci*)

9. Závěry

O skutečnosti, že popis jazyka je tvořen dvěma komponenty, slovníkem a gramatikou, málokdo pochybuje. Na rozdíl od lexikálního komponentu, který se neobejde bez zpracování jednotlivých položek

¹⁵ Pravidlo (iv) je použito podle zásad stanovených v odd. 6 o kontrole, zde je uvedeno pro kontrast s konstrukcí se substantivním PAT jakožto zdroji kongruence pro *-n/-t* participium. Dolní index *i* nese morfém osoby a čísla, *j* rodu, čísla a pádu.

slovníku individuálně, v gramatickém komponentu očekáváme zobecnitelná zjištění. Cílem našeho příspěvku bylo ukázat, že většina gramatických pravidel je více nebo méně lexikálně vázána. V rámci FGP vycházejícího primárně z popisu gramatické stavby jsme demonstrovali příklady, kdy použití navrhovaného strukturního pravidla (např. pro gramatické diatéze) je vázáno na lexikum určité povahy. Ukázala se také silná vázanost povrchových syntaktických struktur a možností jejich transformací na slovesnou valenci. Valenční rámce jednotlivých lexikálních položek se jeví jako nepominutelná základna jak pro teoretický popis jazyka, tak pro automatické zpracování textů.

Studium valence lexikálních jednotek je spojeno s konfliktem mezi sémantickými požadavky jednotek a jejich povrchovou realizací/absencí poskytující jak struktury negramatické, tak struktury gramatické (odd. 2). Lexikální významy polysémných sloves mohou sdílet stejné „situační participanty“, ale v různém strukturním uspořádání; blízkost jejich lexikálního významu je vhodné postihnout pravidly o lexikálně-sémantických diatezích (odd. 4). Také reciproční konstrukce a gramatické diatéze jsou založeny zčásti na změně slovesného tvaru, z větší části na syntaktických přesunech aktantů u lexikálních jednotek označených příslušnými indexy (odd. 5 a 7). Výběr formálního vyjádření některých aktantů závisí na vlastnostech lexikální jednotky vyznačených ve valenčním rámci (odd. 6), popř. na dalších kontextových podmínkách (odd. 3, 7.4 a 7.5).

Citovaná literatura

- ABEILLÉ, Anne, RAMBOW, Owen. *Tree Adjoining Grammars: Formalisms, Linguistic Analysis and Processing*. Stanford: Centre for the Study of Language and Information, 2000.
- APRESJAN, Jurij D., BOGUSLAVSKIJ, Igor'M. ad. *Lingvističeskoje obespečeni-je sistemy ETAP-2*. Moskva: Nauka, 1989.
- APRESJAN, Jurij D., BOGUSLAVSKIJ, Igor'M. ad. *Teoretičeskie problemy ruskogo sintaksisa. Vzaimodejstvie grammatiki a slovarja*. Moskva: Jazyki ruskij kul'tury, 2010.
- BLOOMFIELD, Leonard. *Language*. New York: Henry Holt, 1933.
- DANEŠ, František. *Věta a text*. Praha: Academia, 1985.
- GIGER, Markus. *Resultativa im moderen Tschechischen*. Bern/Berlin/Bruxelles/Frankfurt a.M./New York/Oxford/Wien: Peter Lang, 2003.
- HAVRÁNEK, Bohuslav a JEDLIČKA, Alois. *Česká mluvnice*. Praha: SPN, 1960.
- CHOMSKY, Noam. *Syntactic Structures*. The Hague: Mouton, 1957.

- CHOMSKY, Noam. „Remarks on Nominalizations“. *Readings in English Transformational Grammar* (eds. R. A. Jacobs & P. S. Rosenbaum). Waltham, Mass.: Ginn and Company, 1970, 184–221.
- KETTNEROVÁ, Václava. „Czech Verbs of Communication with Respect to the Types of Dependent Content Clauses“. *Prague Bulletin of Mathematical Linguistics* 90, 2008, 83 – 108.
- KETTNEROVÁ, Václava. *Lexikálně-sémantické konverze ve valenčním slovníku*. Doktorská disertace. Praha: Univerzita Karlova, MFF, 2012.
- LOPATKOVÁ, Markéta, ŽABOKRTSKÝ, Zdeněk ad. *Valenční slovník českých sloves*. Praha: Karolinum, 2008.
- MATHESIUŠ, Vilém. „Slovesné časy typu perfektivního v hovorové češtině“. *Naše řeč* 9, 1925, 200 – 202.
- MEL'ČUK, Igor' A. *Dependency syntax*. Albany: State University of New York, 1988.
- MEL'ČUK, Igor' A. *Semantics. From Meaning to Text*, Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publ. House, 2012.
- MIKULOVÁ, Marie, BÉMOVÁ, Alla ad. *Anotace na tektogramatické rovině Pražského závislostního korpusu*. Technická zpráva 2005-28. Praha: Ústav formální a aplikované lingvistiky Matematicko-fyzikální fakulty UK, 2005.
- NAČEVA–MARVANOVÁ, Mira: *Perfektum v současné češtině*. Praha: Nakl. Lidové noviny, ÚČNK, 2010.
- NEDJALKOV, Vladimír P. (ed.). *Reciprocal Constructions*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publ. House, 2007.
- NOMACHI, Motoki. „Polska konstrukcja rezultatywno-poseswna *mam to zrobione* a kaszubskie *jô móm to zrbioné*“. *Język polski* 86, 2006, 173–183.
- PANEVOVÁ, Jarmila. „On Verbal Frames in Functional Generative Description“. *Part I. Prague Bulletin of Mathematical Linguistics*, No 22, 1974, 3–40, *Part II*, No 23, 1975, 17–52.
- PANEVOVÁ, Jarmila. „Znovu o reciprocitě“. *Slovo a slovesnost* 68, 2007, 91–100.
- PANEVOVÁ, Jarmila. „Infinitiv ve funkci atributu“. *Kapitoly z české gramatiky* (ed. F. Štícha), Praha: Academia.2011a, 945–960.
- PANEVOVÁ, Jarmila a MIKULOVÁ, Marie. „A Few Czech Additions to Nedjal'kov's Typology of Reciprocals and Reflexivem“. *Problemy grammatiki i tipologii*, Moskva: Znak, 2010, 253 – 261.
- PISARKOWA, Krystyna. „Składniowa funkcja imiesłowów s czasownikiem „mieć““. *Język polski* 44, 1964, 231 – 237.
- POLLARD, Carl, SAG, Ivan A. *Head-driven phrase structure grammar*. Chicago: University of Chicago Press, 1994.
- SGALL, Petr. *Generativní popis jazyka a česká deklinace*. Praha: Academia, 1967.

- SGALL, Petr , HAJIČOVÁ, Eva ad. *The Meaning of the Sentence in Its Semantic and Pragmatic Aspects*. Dordrecht Holland: Reidel, 1986.
- SKOUMALOVÁ, Hana. *Czech Syntactic Lexicon*. Doktorská disertace. Praha: Univerzita Karlova, Filozofická fakulta, 2001.
- ŠMILAUER, Vladimír. „Slovesný čas“. *Druhé hovory o české jazyce*. Praha: Kruh přátel českého jazyka, 1947, 149–165.

Summary

Jarmila Panevova

APPLICATION OF LEXICAL INFORMATION IN GRAMMAR (ON THE DATA OF CZECH VERBS)

The interplay between lexical information and the rules of grammar is demonstrated by selected morphological and syntactic phenomena from the domain of Czech verbs. The application of some grammatical rules is based on the data stored in the lexicon. The information about valency is a substantial part of a lexical entry and it contains a great deal of supplementary information about this item. Systemic surface omissions of the obligatory valency positions are indicated in the valency frame in the lexicon (Sect. 2). Conditions for the choice of the formal expressions of the valency members (e.g. conjunctions in content clauses, infinitive forms of participants) depend on the features given in the corresponding lexical item of their governing verb as well (Sect. 3 and 6). Two types of semantic conversions are demonstrated in Section 4 with regard to the distinctions in their valency frames. The relation of reciprocity is understood here as a syntactic diathesis (Sect. 5). The introduction of the new types of grammatical diatheses is discussed in Sect. 7: The morphology and syntax of resultative, recipient and dispositional diatheses are described here together with the requirements of the grammatical component regarding the shape of lexical items of the verbs participating in these diathesis (Section 8).

Keywords: lexicon, grammar, valency, valency frame, resultative diatheses, recipient diatheses, dispositional diatheses.